

Wojciech Jaworski

Legalne organizacje społeczne w guberni płockiej w latach 1870-1914

Bieżuńskie Zeszyty Historyczne 28, 136-166

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LEGALNE ORGANIZACJE SPOŁECZNE W GUBERNI PŁOCKIEJ W LATACH 1870-1914

Do połowy XIX w. życie społeczne w miastach, osadach i wsiach w Królestwie Polskim koncentrowało się wokół parafii kościołów chrześcijańskich i okręgów bożniczych. Realizowały one nie tylko cele religijne, ale także dobroczynne, oświatowe i kulturalne. Tylko rzemieślnicy należeli tradycyjnie do cechów, które obok funkcji organu samorządu zawodowego wypełniały cele samopomocowe, charytatywne, towarzyskie i kulturalne. Zostały one pominięte. Jedynie w Warszawie, niektórych miastach gubernialnych i powiatowych oraz miastach Łódzkiego Okręgu Przemysłowego powstały w pierwszej połowie XIX w. towarzystwa dobroczynne i lekarskie, resursy oraz stowarzyszenia strzeleckie¹.

Ukazy o uwłaszczeniu chłopów z 1864 r. zakończyły w Królestwie Kongresowym proces uzyskiwania przez nich pełni praw. Stali się oni podmiotem życia społecznego obok innych warstw. Ogólny wzrost liczby ludności oraz stałe podnoszenie się poziomów jej dochodów i wykształcenia spowodowało w drugiej połowie XIX w. upadek podstawowych struktur kościołów i związków wyznaniowych jako głównych ośrodków życia społecznego, szczególnie w osadach i miastach. Sprzyjał temu wolny ale postępujący proces laicyzacji części ich mieszkańców. Zaczęło powstawać coraz więcej różnego typu organizacji społecznych, co było uwarunkowane także poszerzaniem się zasięgu społecznego zjawiska „czasu wolnego”, który wcześniej dostępny był głównie warstwom wyższym, a wówczas stopniowo obejmował warstwy średnie i następnie niższe.

Po upadku powstania styczniowego administracja państwowa prowadziła wobec prób tworzenia organizacji społecznych w Królestwie Polskim politykę ograniczania. Została ona wzmocniona

¹ W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Sosnowiec 2006, s. 19-68.

w okresie reakcyjnych rządów cesarza Aleksandra III (1881-1894). W pierwszym okresie panowania Mikołaja II (1894-1905) władze państwowe wprowadziły regulowanie legalizacji i zasad działalności formalnych struktur życia społecznego. Prawo legalizacji organizacji społecznych należało pierwotnie do cesarza, który upoważniał niekiedy jednorazowo w tym zakresie wybranych wyższych urzędników państwowych. Początkowo przy zatwierdzaniu ich statutów stosowano zasadę precedensu, zastępowaną stopniowo przez statuty wzorcowe dla poszczególnych typów organizacji opracowane przez urzędy centralne. Cesarz przekazywał stopniowo uprawnienia legalizacji właściwym ministrom, głównie spraw wewnętrznym.

Do początku panowania Mikołaja II statuty wzorcowe były rzadko wykorzystywane. Po 1896 r. zmieniono w większości dawne i wprowadzono nowe statuty wzorcowe. Jednocześnie z prawa zatwierdzania poszczególnych typów organizacji społecznych rezygnowały urzędy centralne Cesarstwa Rosyjskiego na rzecz właściwych gubernatorów.

Wydany w następstwie wybuchu rewolucji manifest Mikołaja II z 17/30 października 1905 r. zapowiedział między innymi liberalizację życia społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, a tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. ułatwiły zakładanie i funkcjonowanie organizacji społecznych. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu, co nadawało jej osobowość prawną.

W wyniku reformy administracyjnej Królestwa Polskiego z 1867 r. z części zachodniej dawnej guberni płockiej utworzono nową. W jej skład weszły w zmienionych granicach powiaty: ciechanowski, lipnowski, mławski, płocki, płoński, przasnyski, rypiński i sierpecki. W 1893 r. powiat płoński wydzielono z guberni płockiej i włączono do warszawskiej. Zasięg terytorialny artykułu pokrywa się z granicami guberni płockiej z lat 1894-1914. Pod względem społeczno-ekonomicznym miała ona charakter rolni-

czy z nielicznymi zakładami przemysłowymi. W guberni istniały wówczas miasta: Ciechanów, Dobrzyń nad Wisłą, Lipno, Mława, Płock, Przasnysz, Rypin, Sierpc i Wyszogród; a także dawne miasta: Bielsk, Biezuń, Bobrowniki, Bodzanów, Chorzele, Dobrzyń nad Drwęcą, Drobin, Janowo, Kikół, Kuczbork, Raciąż, Radzanów, Skępe, Szreńsk i Żuromin przekształcone w 1870 r. w osady. Płock i miasta powiatowe pełniły funkcje administracyjne oraz handlowo-usługowe o zasięgu regionalnym. Pozostałe miasta i osady były ośrodkami o lokalnym znaczeniu handlowym i rzemieślniczym.

W guberni płockiej działały małej i średniej wielkości zakłady przemysłowe: browary, cegielnie, cukrownie, garbarnie, gorzelnie, fabryki: krochmalu, mydła, narzędzi rolniczych, octu, papieru, świec i zapalek; huty szkła, młyny, odlewnie żelaza, olejarnie oraz tartaki.

Wśród majątków ziemskich dominowały gospodarstwa o średniej wielkości. Najliczniejszą warstwą społeczną wśród mieszkańców powiatu byli chłopci. Robotnicy przemysłowi mieszkali w miejscowościach, w których były zlokalizowane zakłady przemysłowe. Często łączyli oni pracę w fabrykach i warsztatach rzemieślniczych z uprawą roli. Robotnicy rolni mieszkali w koloniach, w majątkach ziemskich. Kupcy i rzemieślnicy koncentrowali się w miastach i osadach. Nieliczni byli właściciele majątków ziemskich i urzędnicy prywatni.

W Płocku i miastach powiatowych stosunkowo dużą grupę stanowili urzędnicy państwowi i osoby wykonujące wolne zawody. Pod względem etniczno-narodowym wśród ludności guberni zdecydowanie dominowali Polacy wyznania rzymskokatolickiego. Wśród mieszkańców miast i osad duży odsetek stanowili Żydzi. Trzecią pod względem liczby grupą wyznaniową byli ewangelicy, w znacznej części czujący się Niemcami. Małą zbiorowość o charakterze napływowym stanowili Rosjanie wyznania prawosławnego związani z aparatem państwowym.

Podstawę źródłową do dziejów organizacji społecznych w guberni płockiej w drugiej połowie XIX w. stanowią archiwalia proveniencji państwowej. W Archiwum Państwowym w Płocku jest przechowywany zespół *Rząd Gubernialny Płocki*

(1867-1915), który początkowo pośredniczył w procesie rejestrowania i nadzorował działalność organizacji społecznych. Potem stopniowo legalizował je gubernator. W 1906 r. funkcje rządu w zakresie organizacji społecznych przejął w większości powstały wówczas Płocki Urząd Gubernialny do Spraw Stowarzyszeń i Związków. Fragmentarycznie zachowały się akta Płockiego Rządu Gubernialnego, a nie przetrwały drugiego z wymienionych urzędów. Nie pozwala to na pełne ukazanie organizacji społecznych. Uzupełnieniem są szczerkowo zachowany zespół *Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego (1874-1917)* przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz dobrze *Warszawski Gubernialny Urząd do Spraw Stowarzyszeń (1906-1917)* w Archiwum Państwowym w Warszawie. Pierwszy urząd pośredniczył w wymianie korespondencji między gubernatorami a urzędami centralnymi Cesarstwa Rosyjskiego, a także nadzorował działalność organizacji społecznych, szczególnie do 1905 r. W drugim urzędzie legalizowano działalność stowarzyszeń z siedzibą w Warszawie, w tym o zasięgu ogólnokrajowym. Wzmianki o organizacjach społecznych w guberni płockiej znajdują się w zespołach archiwalnych wytworzonych przez inne urzędy gubernialne w Kongresówce².

Legalne organizacje społeczne działające w guberni płockiej do wybuchu I wojny światowej były w części przedmiotem opracowań. Najwięcej z nich dotyczy ochotniczych towarzystw pożarnych. Zbadano w różnym stopniu dzieje straży w: Ciechanowie³,

² Źródła archiwalne zgromadzono w części z środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914” realizowanego w latach 1999-2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym od 1867 r. kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną daticję, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie, a miejscowości nie będące wówczas siedzibą władz powiatowych zostały uzupełnione o informację o położeniu w ówczesnym powiecie.

³ *Jednodniówka* wydana z okazji 50-lecia Ochotniczej Straży Pożarnej w Ciechanowie, b.m.r.w.; E. Lewandowski, *Ochotnicza Straż Pożarna w Ciechanowie 1882-1982*, Ciechanów, b.r.w.; J. Pełka, *Dzieje ochotniczego pożarnictwa w powiecie ciechanowskim (1882-2002)*, Ciechanów 2002.

Lipnie⁴, Mławie⁵, Płocku⁶ i Rypinie⁷. Syntetycznie scharakteryzował towarzystwa pożarne w guberni Tadeusz Olejnik⁸. Spółdzielnie spożywców w Płocku ukazali Leon Dzierżanowski⁹ i Andrzej Jerzy Papierowski¹⁰, a organizacje kredytowe w Ciechanowie - Waldemar Łątkowski¹¹, w Płocku - Gustaw Kühn¹² oraz A. J. Papierowski i Konrad Jerzy Papierowski¹³. Jedno okręgowe oraz gubernialne towarzystwo rolnicze¹⁴ przedstawili Marek Błaszkwicz¹⁵ i A. J. Papierowski¹⁶. Polską Macierz Małorolnych omówiła Nina Kassan¹⁷. Historię Towarzystwa Dobroczynności w Płocku opisał

⁴ Z. Uzarowicz, *Ochotnicza Straż Pożarna w Lipnie*, Lipno 1931.

⁵ *Jubileusz 50-lecia Ochotniczej Straży Pożarnej w Mławie 1881-1931*, Mława 1934; J. Kwiecień, *120-lecie Ochotniczej Straży Pożarnej w Mławie*, w: „*Ziemia Zawkrzeńska*”, t. 5, Mława 2001.

⁶ J. Pasternakiewicz, *W strażackim trudzie. Kartki z dziejów ochrony przeciwpożarowej m. Płocka i b. powiatu płockiego do 1984 r.*, Płock 1986.

⁷ *Jubileusz 100-lecia OSP w Rypinie*, Rypin 1982; E. Nagórewicz, *Rypińska Ochotnicza Straż Pożarna w latach 1881-1992*, w: *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994; *Na pamiątkę czterdziestej rocznicy założenia Straży Pożarnej Ochotniczej w Rypinie (1882-1922)*, Rypin 1922; *50 lat Ochotniczej Straży Pożarnej w Rypinie*, Toruń 1931.

⁸ T. Olejnik, *Towarzystwa ochotniczych straży ogniowych w miastach i osadach guberni płockiej*, w: „*Muzealny Rocznik Pożarniczy*”, t. 8 (1997), s. 5-24; Tenże, *Towarzystwa ochotniczych straży ogniowych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1996.

⁹ L. Dzierżanowski, *Założenie Towarzystwa Spożywczego i Kasy Pożyczkowej „Zgoda” w Płocku*, w: „*Notatki Płockie*” 1969, nr 3, s. 6-8; Tenże, *Pierwszy statut spółdzielczy*, w: „*Notatki Płockie*” 1969, nr 3, s. 9-13; Tenże, *Praca spółdzielni w pierwszym pięćdziesięcioleciu jej istnienia*, w: „*Notatki Płockie*” 1969, nr 3, s. 14-15.

¹⁰ A. J. Papierowski, *Geneza i rozwój spółdzielczości w Płocku w latach 1869-1904*, w: „*Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego*” 1983, s. 28-58; Tenże, *Spółdzielczość w Płocku i jej rozwój w latach 1905-1914*, w: „*Notatki Płockie*” 2000, nr 1, s. 14-27.

¹¹ W. Łątkowski, *Powstanie i rozwój spółdzielczości bankowej w Ciechanowie w końcu XIX i pierwszej połowie XX wieku*, w: „*Rocznik Mazowiecki*”, t. 19 (2007), s. 262-272.

¹² G. Kühn, *Zarys rozwoju i działalność Towarzystwa Kredytowego miasta Płocka*, Płock 1912.

¹³ A. J. Papierowski, K. J. Papierowski, *Przyczynek do genezy Towarzystwa Kredytowego m. Płocka i jego działalności w latach 1896-1904*, w: „*Notatki Płockie*” 2003, nr 2, s. 17-26.

¹⁴ *Siedmioletnie Towarzystwa Rolniczego w Płocku (1901-1907)*, Płock 1907.

¹⁵ M. Błaszkwicz, *Działalność Okręgowego Towarzystwa Rolniczego Ziemi Dobrzyńskiej w świetle dokumentu (Sprawozdanie z działalności Okręgowego Towarzystwa Rolniczego Ziemi Dobrzyńskiej na czas od 1 stycznia 1911 r. do stycznia 1912 r.)*, w: „*Ziemia Dobrzyńska*” t. 4 (1996), s. 77-92.

¹⁶ A. J. Papierowski, *Zarys działalności Towarzystwa Rolniczego w Płocku w latach 1901-1914*, w: „*Notatki Płockie*” 2005, nr 1, s. 35-44.

¹⁷ N. Kassan, *Polska Macierz Małorolnych w Płockiem*, w: „*Notatki Płockie*” 2011, nr 4, s. 15-20.

A. J. Papierowski¹⁸.

Wiele uwagi zajmowały dzieje Towarzystwa Naukowego Płockiego, które opracowali Wanda Kaczanowska¹⁹, Zbigniew Paweł Kruszewski²⁰, Halina Rutska²¹ oraz A. J. Papierowski i Wiesław Kowalski²². Resursę płocką wzmiankowała Barbara Konarska-Pabiniak²³. Monografię Płockiego Towarzystwa Wioślarskiego napisał Ryszard Lucjan Kobendza²⁴.

Życie społeczne w drugiej połowie XIX w. ukazali: w Lipnie - Zenon Goźdź²⁵, Mławie - Leszek Zynger²⁶, Płocku - Marian Chudzyński²⁷, B. Konarska-Pabiniak²⁸ i Antoni Julian Nowowiejski²⁹, Rypinie - Tomasz Dziki³⁰ i Mirosław Krajewski³¹, Sierpcu - M. Chudzyński³², a Wyszogrodzie - Alicja Hanna Boszko³³ i Bronisława Nowicka³⁴.

¹⁸ A. J. Papierowski, *Okoliczności utworzenia w Płocku Towarzystwa Dobroczynności i jego działalność do wybuchu I wojny światowej*, w: „Notatki Płockie” 2009, nr 1, s. 25-32.

¹⁹ W. Kaczanowska, *Towarzystwo Naukowe Płockie i jego Biblioteka imienia Załuskich*, Płock 1995.

²⁰ Z. P. Kruszewski, *Towarzystwo Naukowe Płockie - podmiot życia publicznego*, Warszawa 2011.

²¹ H. Rutska, *Towarzystwo Naukowe Płockie 1820-1830, 1907-1928. Notatka historyczna*, Płock 1929.

²² A. J. Papierowski, W. Kowalski, *Z historii Towarzystwa Naukowego w Płocku. Zapomniane oddziały*, w: „Notatki Płockie” 1997, nr 4, s. 3-8.

²³ B. Konarska-Pabiniak, *Resursa płocka sprzed stu laty*, w: „Notatki Płockie” 1979, Nr 1, s. 19-24.

²⁴ R. L. Kobendza, *Płockie Towarzystwo Wioślarskie 1885-1939*, Płock 1992.

²⁵ Z. Goźdź, *Lipno - zarys dziejów*, Lipno 1991.

²⁶ L. Zynger, *Mława - miasto pogranicza*, Ciechanów 2002.

²⁷ M. Chudzyński, *Dzieje miasta w latach 1865-1918*, w: *Dzieje Płocka*, red. A. Gieysztor, Płock 1979, s. 339-387.

²⁸ B. Konarska-Pabiniak, *Inteligencja w życiu kulturalno-literackim prowincji na przykładzie Płocka w latach 1864-1890*, w: *Problemy życia literackiego w Królestwie Polskim 2. połowy XIX wieku*, red. S. Frybes, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 171-206; Taż, *Życie kulturalno-literackie Płocka w 2. połowie XIX w.*, Płock 1994.

²⁹ A. J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1930.

³⁰ T. Dziki, *Rypin w latach 1793-1918*, w: *Rypin - dzieje miasta*, t. 1 do 1918 roku, red. K. Mikulski, Rypin 2010, s. 289-477.

³¹ M. Krajewski, *Rypin w okresie zaborów (1793-1918)*, w: *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994.

³² M. Chudzyński, *Sierpc i ziemia sierpecka w latach 1864-1914. Przemiany społeczno-gospodarcze*, w: *Dzieje Sierpca i ziemi sierpeckiej*, red. M. Chudzyński, Sierpc 2003, s. 257-323.

³³ A. H. Boszko, *Wyszogród w zwierciadle czasów. Zarys dziejów*, Wyszogród 1999.

³⁴ B. Nowicka, *Wyszogród. Zarys dziejów*, Wyszogród 1971.

Dzieje społeczne osad w tym okresie przedstawili: Bobrownik - Anna Ciesielska, Zenon Goźdź i Kajetan Zawidzki³⁵, Chorzele - Radosław Waleszczak³⁶, Dobrzynia nad Drwęcą - T. Dziki³⁷ i Ryszard Kowalski³⁸, Kikoła - Mirosława Blachowska, Jolanta Kuczkowska i Krzysztof Kuczkowski³⁹, Skępego - M. Krajewski⁴⁰, a Szreńska - Marek Piotrowski⁴¹.

Znaczną rolę w narodzinach spółdzielczości spożywców odegrała ideologia pozytywizmu. Celem tego typu organizacji było prowadzenie sklepów, które miały sprzedawać dobrej jakości towary spożywcze i podstawowego użytku po umiarkowanych cenach. Ich członkowie posiadali udziały i uczestniczyli w podziale zysków.

Trzecią spółdzielnią powstałą w Królestwie Polskim było Stowarzyszenie Spożywców i Kasa Pożyczkowa „Zgoda” w Płocku, którego statut zatwierdził 11/23 lutego 1870 r. minister spraw wewnętrznych. Organami stowarzyszenia były zebrania ogólne, zarząd i komisja rewizyjna. W 1878 r. dokonano drobnych zmian jego statutu. Wśród założycieli, obok kupców, rzemieślników, przemysłowców i osób wykonujących wolne zawody, znaleźli się urzędnicy państwowi i ziemianie. Inicjatorem powstania stowarzyszenia byli zasymilowany ziemianin i gorzelnik Gustaw Vogiel pochodzenia żydowskiego oraz aptekarz Walerian Jędrzejowski. W 1870 r. do spółdzielni należało 224 członków, 1875 r. - 173, 1885 r. - 119, a w 1890 r. - 91. W całym tym okresie prowadziła ona jeden sklep. W 1885 r. rozpoczął się kryzys finansowy organizacji spowodowany brakiem zainteresowania jej działalnością ze strony członków. Na początku lat dziewięćdziesiątych przełamano trudności i w 1897 r. założono drugi sklep. W 1895 r. spółdzielnia skupiała 155 osób, w 1900 r. - 367, a w 1905 r. - 798. Prezesami zarządu byli G. Vogiel

³⁵ A. Ciesielska, Z. Goźdź, K. Zawidzki, *Bobrowniki. Dzieje i ludzie*, Bobrowniki 2002.

³⁶ R. Waleszczak, *Chorzele - zarys dziejów*, Chorzele 1992.

³⁷ T. Dziki, *W przygranicznym mieście (1793-1914)*, w: *Historia Golubia-Dobrzynia, t. 2. Dzieje Dobrzynia do 1939 roku. Golub-Dobrzyń 1939-1945*, red. K. Mikulski, Toruń 2008.

³⁸ R. Kowalski, *Gmina Golub-Dobrzyń. Historia, krajobraz, zabytki*, Toruń 2002, s. 33-107.

³⁹ M. Blachowska, J. Kuczkowska, K. Kuczkowski, *Kikół i okolice na tle dziejów Ziemi Dobrzyńskiej*, Rypin-Kikół 1997.

⁴⁰ M. Krajewski, *Skępe. Zarys dziejów i obraz współczesny*, Rypin 1996.

⁴¹ M. Piotrowski, *Szreńsk - miasto zapomniane. Zarys dziejów*, Warszawa 1986.

(1870-1881), hr. Władysław Chotomski (1881-1896) i Józef Mądrzejewski (1896-1905)⁴². Stowarzyszenie Spożywców w Wyszogrodzie (powiat płocki) zalegalizowano 21 maja/2 czerwca 1893 r.⁴³

Minister spraw wewnętrznych 2/14 lipca 1869 r. zatwierdził statut wzorcowy towarzystw lekarskich, który nadawał im charakter dobrowolnych organizacji zawodowo-naukowych. W odniesieniu do drugiej grupy celów miały one badać stan sanitarny na obszarze działania, zagrożenia chorobami epidemicznymi, epizodycznymi i endemicznymi oraz gromadzić materiały statystyczne dotyczące zachorowań i śmiertelności. Członkami towarzystw mogli być lekarze, farmaceuci i weterynarze. Wydaje się, że powstawały one i działały przy pewnym poparciu ze strony władz, bowiem statut wzorcowy przewidywał współpracę z administracją państwową w zakresie organizacji służby zdrowia. Obok wymienionych form działalność stowarzyszeń koncentrowała się na urządzaniu odczytów popularyzujących najnowsze osiągnięcia nauk medycznych. Pierwszą organizacją powstałą w Kongresówce w oparciu o ten statut było Towarzystwa Lekarskie guberni płockiej z siedzibą w Płocku, które rozpoczęło działalność w 1872 r. Liczba jego członków wzrosła od chwili powstania do 1878 r. z 42 do 70. Później nastąpiła stagnacja, połączona nawet z okresowym zawieszeniem działalności. Dopiero po 1892 r. nastąpiło ożywienie działalności. Prezesami towarzystwa byli: M. Erlich (1872-1900), Perkal (1900-1901) i A. Zalewski (1901-1926)⁴⁴.

Ochotnicze towarzystwa pożarne, obok funkcji związanych

⁴² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Kancelaria Generał Gubernatora Warszawskiego (KGGW), sygn. 2117, 2803; *Zbiór praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku wydawania urzędowego Dziennika Praw Królestwa Polskiego*, t. 15, wyd. S. Godlewski, Warszawa 1883, nr 4, s. 39-41; L. Dzierżanowski, *Założenie...*, s. 6-8; Tenże, *Pierwszy...*, s. 9-13; Tenże, *Praca...*, s. 14-15; L. Krzywicki, *Stowarzyszenia spożywcze. Ustęp z dziejów kooperacji*, Warszawa 1903, s. 274, 294; A. Papierowski, *Geneza...*, s. 28-58; E. Strasburger, *Kooperacja spożywcza i jej rozwój w Królestwie Polskim*, Kraków 1909, s. 62; S. Wojciechowski, *Historia spółdzielczości polskiej do 1914 roku*, Warszawa 1939, s. 168; J. Zerkowski, *Najstarsze spółdzielnie spożywców w Polsce (wraz z zarysem 95-lecia spółdzielczości spożywców)*, Warszawa 1964, s. 61-63.

⁴³ AGAD, KGGW, sygn. 2117.

⁴⁴ Archiwum Państwowe w Łodzi (AP Łódź), Rząd Gubernialny Kalisza (RGKal), sygn. 7735; B. Konarska-Pabiniak, *Inteligencja...*, s. 172, 181; Taż, *Życie...*, s. 78; A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 665.

z ochroną przeciwpożarową, pełniły rolę ośrodków życia społecznego. Wydaje się, że powstawały one pod wpływem wzorów z Niemiec. Statut straży ogniowej kaliskiej zatwierdzony 3/15 lipca 1877 r. przez generał-gubernatora warszawskiego stał się przykładowym dla nowopowstających. Statut wyróżniał wśród członków rzeczywistych (ochotników) biorących udział w gaszeniu pożarów oraz honorowych (wspierających) wnoszących jedynie składki roczne. Organami towarzystwa była wykonawcza rada oraz zwyczajne i nadzwyczajne zebrania członków. Obligatoryjnie, każdorazowo przewodniczącym zgromadzenia członków był burmistrz miasta, a w skład rady wchodził naczelnik straży ziemskiej. Udział przedstawicieli administracji państwowej wynikał głównie z faktu, że organizacje tego typu działały nie na rzecz swoich członków, lecz realizowały zadania adresowane do lokalnych społeczności, za los których administracja państwowa czuła się odpowiedzialna. Na czele rady stał przewodniczący (prezes). Pracami członków rzeczywistych kierował naczelnik straży. Generał-gubernator warszawski zatwierdził 11/23 lutego 1881 r. statut wzorcowy ochotniczych towarzystw pożarnych w Królestwie Polskim oparty o statut straży kaliskiej z 1877 r., zwiększający nadzór nad ich działalnością przez gubernatora⁴⁵.

Grupy polskich mieszczan i drobnomieszczan przy poparciu lokalnych władz założyły w drugiej połowie XIX w. ochotnicze towarzystwa pożarne w prawie wszystkich miastach powiatowych guberni płockiej. W Ciechanowie do powstania straży przyczynili się także okoliczni ziemianie. Statut straży w Płocku zatwierdzono 5/17 grudnia 1874 r. W 1875 r. skupiała ona 194 ochotników i 244 członków wspierających, w 1881 r. odpowiednio - 193 i 257, w 1888 r. - 152 i 222, a w 1902 r. - 163 i 173. W latach 1894-1903 działała przy straży orkiestra⁴⁶. Statut Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w Mławie zatwierdził 13/25 listopada 1878 r. minister spraw wewnętrznych, ale rozpoczęło ono działalność 3 lata później. W 1881 r. należało do straży 134 członków rzeczywistych i 99 ho-

⁴⁵ T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 218-225.

⁴⁶ B. Konarska-Pabiniak, *Inteligencja...*, s. 183; Taż, *Życie...*, s. 85; A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 663; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 303-304; J. Pasternakiewicz, *W strażackim...*, s. 7-10.

norowych, w 1898 r. - 79 i 68, a w 1902 r. - 70 i 105. W 1903 r. powstała przy niej orkiestra⁴⁷. Ochotnicze Towarzystwo Pożarne w Lipnie zalegalizowano 1/13 listopada 1880 r. W 1900 r. zrzeszało ono 90 ochotników i 226 członków wspierających. Niedługo później utworzono przy nim orkiestrę⁴⁸. Ochotnicze Towarzystwo Pożarne w Rypinie rozpoczęło działalność 26 maja/7 czerwca 1881 r. W 1882 r. należało do niego 120 członków rzeczywistych i 80 honorowych⁴⁹. Ochotnicze Towarzystwo Pożarne w Przasnyszu zalegalizował 19/31 października 1881 r. generał-gubernator warszawski. W 1898 r. skupiało ono 111 członków czynnych i 107 płacących składki, a w 1902 r. - 79 i 89⁵⁰. Statut Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w Ciechanowie zatwierdził 4/16 maja 1882 r. generał-gubernator warszawski. W 1900 r. należało do niego 102 ochotników i 69 członków wspierających⁵¹.

Członkami straży byli głównie przemysłowcy, rzemieślnicy i kupcy. Najemni pracownicy fizyczni i umysłowi należeli do nich jako ochotnicy. Pod względem wyznaniowym dominowali wśród nich katolicy przy mniejszym udziale ewangelików. Niewielki udział wyznawców judaizmu wynikał z dwóch przyczyn. Z jednej strony wśród Żydów jako mniejszości dominowały postawy izolacji społecznej, pozwalające im zachować tożsamość. Z drugiej strony wśród chrześcijan występowały tradycyjnie nastroje niechętnie osobom wyznania mojżeszowego. Straże ogniowe miały charakter organizacji masowych. Ważna była ich część działalności o charakterze kulturalnym.

Celem organizacji towarzyskich było zapewnienie swoim członkom możliwości przyjemnego spędzania wolnego czasu. Ich działalność koncentrowała się na utrzymaniu sal klubowych oraz czytelni prasy i książek. Resursy prenumerowały liczne tytuły prasy oraz gromadziły książki, z któ-

⁴⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803; *Jubileusz 50-lecia...*, s. 3-5; J. Kwiecień, *120-lecie...*, s. 262-263; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 292-293.

⁴⁸ T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 278-279; Z. Uzarowicz, *Ochotnicza...*, s. 3-4.

⁴⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2803; *Jubileusz 100-lecia...*, s. 5-7; E. Nagórewicz, *Rypińska...*, s. 62-65; *Na pamiątkę...*, s. 3-7; *50 lat Ochotniczej...*, s. 5-8; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 310-311.

⁵⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2803; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 305.

⁵¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803; *Jednodniówka wydana...*, s. 1-2; E. Lewandowski, *Ochotnicza...*, s. 5-8; J. Pełka, *Dzieje...*, s. 7-9; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 260.

rych korzystano na miejscu. Za zgodą gubernatorów okazjonalnie urządzano w nich wieczory muzyczne, literackie i teatralne.

Przedsiębiorcy polscy i żydowscy w 1875 r. rozpoczęli starania o utworzenie klubu kupieckiego w Płocku. Dołączyli do nich urzędnicy państwowi i osoby wykonujące wolne zawody. Zainteresowani uzyskali poparcie gubernatora i prezydenta miasta. Ministerstwo spraw wewnętrznych w 1877 r. poleciło, aby projekt statutu dostosować do wzorcowego z 29 listopada/11 grudnia 1875 r. Według niego członkami resurs mogli być tylko mężczyźni. Statut Zebrania Towarzyskiego w Płocku zatwierdził minister spraw wewnętrznych 7/19 kwietnia 1878 r. Na czele jego zarządu stanął Zygmunt Rościszewski. Wprowadzenie nowego reakcyjnego statutu wzorcowego dla organizacji towarzyskich w Królestwie Polskim 6/18 czerwca 1890 r. i konieczność dostosowania do niego spowodowało upadek resursy płockiej, bowiem nastąpiła jej rusyfikacja⁵².

Przemiany społeczno-ekonomiczne w XIX w. prowadziły do polaryzacji majątkowej ludności. Stale rosła liczba ubogich. Statut Towarzystwa Dobroczynności w Płocku zatwierdził 29 maja/10 czerwca 1881 r. cesarz. Członkowie, którymi mogli być tylko mężczyźni, dzieli się na rzeczywistych płacących składki w pełnej wysokości, ofiarodawców wnoszących niższe sumy oraz honorowych wybieranych za szczególne zasługi dla organizacji. Najważniejszym organem towarzystwa było ogólne zebranie członków, zarządzającym - rada gospodarcza, a kontrolnym - stała komisja rewizyjna. W 1893 r. dokonano drobnej zmiany statutu. Celem towarzystwa było: utrzymanie przytułków i taniej kuchni, udzielanie pożyczek i zapomóg oraz pomocy medycznej, pośrednictwo pracy a także nauka zawodów. W roku powstania zrzeszało ono 76 członków rzeczywistych, 46 ofiarodawców i 3 honorowych. Prezesami zarządu byli: ziemianin Ludwik Czaplicki, Ludwik Stankowski i ks. Antoni Julian Nowowiejski⁵³. Rosyjscy urzędnicy państwowi doprowadzili

⁵² Archiwum Państwowe w Płocku (APPłock), Płocki Rząd Gubernialny (PRG), sygn. 217; B. Konarska-Pabiniak, *Inteligencja...*, s. 181-182; Taż, *Życie...*, s. 79-81; A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 663.

⁵³ AGAD, KGGW, sygn. 2803; *Zbiór praw. Postanowienia...*, t. 20, wyd. S. Godlewski, Warszawa 1885, nr 11, s. 19-30; *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, Seria II, wyd. S. Godlewski, t. 17, Warszawa 1893, nr 46, s. 208-211; B. Konarska-Pabiniak, *Życie...*, s. 86; A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 632-635.

do zatwierdzenia 10/22 sierpnia 1893 r. statutu Prawosławnego Towarzystwa Dobroczynności w Mławie⁵⁴.

Pod wpływem klubów warszawskich pojawiło się zainteresowanie wioślarstwem. Od 1882 r. mieszczenie próbowali utworzyć organizację w stolicy guberni. Statut Płockiego Towarzystwa Wioślarskiego zatwierdził 6/18 marca 1885 r. minister spraw wewnętrznych. W latach 1885-1914 skupiało ono od 95 do 180 członków, których większość stanowili mężczyźni. Istniała także sekcja kobieca. Prezesami organizacji byli: Zbigniew Woźnicki (1885), Ludwik Kołomycki (1886), Jan Lisowski (1887-1910), Kazimierz Kühn (1910-1913) i Władysław Robaczekiewicz (1913-1917)⁵⁵.

Szybki postęp naukowo-techniczny i technologiczny wymuszał modernizację warsztatów rzemieślniczych, fabryk i przedsiębiorstw handlowych. Niezbędne okazały się kredyty, a wówczas praktycznie nie istniała dostępna sieć banków. Polscy, niemieccy i żydowscy kupcy oraz przemysłowcy posiadający nieruchomości przynoszące dochód założyli Towarzystwo Kredytowe Miasta Płocka, którego statut zatwierdził minister finansów 16/28 października 1886 r.

Organizacja emitowała papiery wartościowe i udzielała w nich pożyczek od 500 do 50000 rubli na okres do 35 lat pod zastaw nieruchomości o wartości co najmniej 120000 rubli. Koszt zaciągnięcia kredytu wynosił 6 % sumy w skali roku i dodatkowo 1 % opłat. Zaciągnięcie kredytu było jednoznaczne z uzyskaniem członkostwa. Organami były: zgromadzenie ogólne członków, zarządzająca dyrekcja i kontrolujący komitet nadzorczy. W 1893 r. minister finansów w organizacjach kredytowych skupiających ponad 300 członków polecił zastąpić zebrania ogólne przez zgromadzenie wybieralnych przedstawicieli. Dwie zmiany statutu towarzystwa płockiego wprowadzono w 1893 r. W 1905 r. rozszerzono jego działalność na miasta powiatowe guberni z wyjątkiem Płońska, który został objęty nią dopiero w 1912 r. Prezesem zarządu towarzystwa płockiego do 1913 r. był inicjator jego powstania Gustaw Kühn⁵⁶.

⁵⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

⁵⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGKal, sygn. 359; R. L. Kobendza, *Płockie...*, s. 7-8, 31, 33, 142-143.

⁵⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803; *Zbiór praw obowiązujących...*, t. 2, Warszawa 1888, nr 147, s. 326-398; t. 17, nr 41, s. 198-199; t. 17, nr 125, s. 556-557; t. 19, Warszawa 1895, nr 26, s. 92-101; *Zbiór praw guberni Królestwa Polskiego za wiek XX*, wyd.

Statut Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w Sierpcu zatwierdzono 6/19 sierpnia 1898 r. W roku następnym rozpoczęło ono działalność. W 1902 r. skupiało ono 90 członków ochotników i 56 wspierających. W 1909 r. powstała przy nim orkiestra⁵⁷.

Nowy statut wzorcowy dla ochotniczych straży ogniowych w Królestwie Polskim został zatwierdzony przez ministra spraw wewnętrznych 12/24 grudnia 1898 r. Prawo zatwierdzania statutów należało odtąd do właściwych gubernatorów. Straże mogły powstawać tylko w miastach i osadach. Wyróżniano cztery kategorie ich członków: ochotnicy, rzeczywiści, wspierający i honorowi. Ochotnicy nie wnosili składek członkowskich, a uczestniczyli czynnie w ćwiczeniach, gaszeniach pożarów, paradach i przeglądach. Członkowie rzeczywiści wpłacali roczne składki oraz mogli brać udział w szkoleniu i akcjach ratowniczych, a wspierający wnosili tylko sumy niższe od wysokości składek rocznych. Członkowie honorowi byli wybierani dożywotnio przez ogólne zebranie za szczególne zasługi dla towarzystwa. Prawa wyborcze posiadali tylko członkowie rzeczywiści i honorowi, a także mogli je otrzymać przedstawiciele ochotników i członków wspierających. Najważniejszym organem organizacji było ogólne zebranie członków posiadających prawa wyborcze zwyczajne i nadzwyczajne. Przewodniczył mu burmistrz miasta lub wójt gminy. Organem wykonawczym był wybieralny zarząd. Na jego czele stał prezes, a w skład wchodził także naczelnik straży i zarządca majątku towarzystwa. Członkiem stałym zarządu był burmistrz lub wójt gminy. Językiem oficjalnym towarzystwa był rosyjski, a polski miał charakter nieoficjalny⁵⁸. Wcześniej zalegalizowane straże zmieniły w części swe statuty.

W 1901 r. zarejestrowano Ochotnicze Towarzystwo Pożarne w Wyszogrodzie (powiat płocki) i rozpoczęło ono działalność. W 1902 r. należało do niego 42 członków ochotników, 38 wspierających i 5 honorowych. Prezesem jej zarządu był początkowo Mieczysław Zawadzki. W 1903 r. powstała przy nim orkiestra⁵⁹.

Straże ogniowe w osadach: Dobrzyń nad Drwęcą (powiat rypiński

S. Godlewski, t. 10, Warszawa 1906, s. 23; G. Kühn, *Zarys...*, passim; A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 662; A. J. Papierowski, K. J. Papierowski, *Przyczynek...*, s. 17-20.

⁵⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 314.

⁵⁸ T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 225-237.

⁵⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 6699; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 331-332.

ski)⁶⁰ zalegalizowano 24 lutego/9 marca 1901 r., Bodzanów (powiat plocki)⁶¹ w 1901 r., Raciąż (powiat sierpecki)⁶² w 1902 r., Bielsk (powiat plocki)⁶³ w 1903 r., Drobin (powiat plocki)⁶⁴ i Skępe (powiat lipnowski)⁶⁵ w 1904 r., a także miście Dobrzyń nad Wisłą (powiat lipnowski)⁶⁶ 12/25 lutego 1905 r.

Część straży ogniowych była członkami Cesarsko-Rosyjskiego Towarzystwa Pożarniczego, od którego otrzymywały pomoc materialną. Płocka została przyjęta w 1893 r., mławska w 1897 r., ciechanowska i przasnyska w 1898 r., sierpecka w 1900 r., a rypińska w 1901 r.

Stowarzyszenie Spożycwców przy stacji kolejowej w Mławie zarejestrowano 20 grudnia 1894 r./1 stycznia 1895 r.⁶⁷

Cesarz Aleksander II 1/13 maja 1872 r. wyraził zgodę na statut wzorcowy towarzystw wzajemnego kredytu, który zatwierdził 31 maja/12 czerwca tego samego roku komitet ministrów. Ich członkami mogli być właściciele nieruchomości lub papierów wartościowych, które stanowiły zabezpieczenie pożyczek. Prawo rejestracji organizacji należało do ministra finansów⁶⁸.

Statut Towarzystwa Wzajemnego Kredytu w Płocku zatwierdzono 5/17 lutego 1896 r. Jego organami były: zebranie ogólne członków, wykonawczy zarząd, kontrolna rada i komitet przyjęć członków. Zmiany statutu towarzystwa nastąpiły w latach 1898, 1900 i 1902. Jego członkami byli kupcy, przemysłowcy i rzemieślnicy. W latach 1897-1914 ich liczba wahała się od 386 do 1471 przy tendencji wzrostowej⁶⁹. Towarzystwo Wzajemnego Kredytu w Ciechanowie zarejestrowano 8/20 marca 1899 r. Zmiana jego statutu na-

⁶⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

⁶¹ T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 241.

⁶² AGAD, KGGW, sygn. 2803; APPlock, PRG, sygn. 2710.

⁶³ AGAD, KGGW, sygn. 1813.

⁶⁴ T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 241.

⁶⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2228.

⁶⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

⁶⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2117.

⁶⁸ *Zbiór praw. Postanowienia...*, t. 2, wyd. W. Wyziński, Warszawa 1875, nr 22, s. 185-191.

⁶⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2803; *Zbiór praw obowiązujących...*, t. 23, Warszawa 1896, s. 802-852; t. 28, Warszawa 1898, s. 1038-1039; t. 32, Warszawa 1903, nr 386, s. 837; *Zbiór praw guberni...*, t. 4, Warszawa 1904, s. 43; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914*, oprac. W. Grabski, Warszawa 1915, s. 156; A. Papierowski, *Geneza...*, s. 45-48; Tenże, *Spółdzielczość...*, s. 18-19.

stąpiła w 1902 r. W latach 1913-1914 skupiało ono od 703 do 743 członków⁷⁰.

Władze państwowe zdawały sobie sprawę z potrzeby powstania organizacji finansowych przeznaczonych dla drobnych kupców i rzemieślników. Minister finansów zatwierdził 19 czerwca/1 lipca 1896 r. statut wzorcowy towarzystw kredytowych, który nadawał mu także prawo wyłączności ich legalizacji. Kapitały mogły stanowić darowiźny osób fizycznych lub prawnych, ale najczęściej były nią pożyczki Banku Państwa. Organizacje udzielały niskooprocentowanych pożyczek. Ich organami były: zebranie ogólne członków oraz pochodzące z wyborów rada i zarząd. Zarząd był organem wykonawczym, a rada miała kompetencje kontrolne⁷¹.

Najwcześniej i najwięcej towarzystw kredytowych w Królestwie Kongresowym utworzono w guberni płockiej. Zarejestrowano je w: Rypinie 4/18 listopada 1898 r., Sierpcu 25 października/6 listopada 1900 r., Mławie 5/17 grudnia 1900 r., osadzie Żuromin (powiat sierpecki) 17/30 maja 1901 r., Wyszogrodzie 23 maja/5 czerwca 1901 r., Raciążu w październiku 1901 r., Płocku 1/14 grudnia 1901 r., Przasnyszu 17/30 lipca 1902 r., Lipnie 18 września/1 października 1902 r., Dobrzyniu nad Drwęcą 8/21 października 1903 r., Ciechanowie 26 listopada/9 grudnia 1903 r.⁷² Organizacja płocka zrzeszała w latach 1905-1913 od 1937 do 3028 członków przy stałej tendencji wzrostowej⁷³.

Powodem skłaniającym właścicieli ziemskich do tworzenia własnych organizacji był panujący w rolnictwie od lat osiemdziesiątych XIX w. kryzys przejawiający się gwałtownym spadkiem cen jego produktów. Minister rolnictwa i własności państwowej zatwierdził 30 maja/11 czerwca 1897 r. statut wzorcowy rolniczych spółek handlowych (syndykatów), a 13/25 lutego 1898 r. zawodowo-oświatowych towarzystw rolniczych⁷⁴.

Ziemiańskie doprowadzili do zatwierdzenia 18/30 września 1900 r.

⁷⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2803; *Zbiór praw obowiązujących...*, t. 30, Warszawa 1900, s. 198-253; *Zbiór praw guberni...*, t. 4, s. 44; *Rocznik... Rok 1913*, s. 188-189; *Rocznik... Rok 1914*, s. 157; W. Łatkowski, *Powstanie...*, s. 262.

⁷¹ *Zbiór praw obowiązujących...*, t. 24, Warszawa 1896, s. 28-73.

⁷² AGAD, KGGW, sygn. 2803; S. Wojciechowski, *Historia...*, s. 196.

⁷³ A. Papierowski, *Spółdzielczość...*, s. 20-22.

⁷⁴ *Zbiór praw obowiązujących...*, t. 27, Warszawa 1898, s. 750-775; *Zbiór praw guberni...*, t. 1, Warszawa 1903, s. 101.

statutu zawodowo-oświatowego Towarzystwa Rolniczego w Płocku. Jego prezesami byli: Stanisław Chęłchowski (1901-1904) i T. Sieklucki (1904-1907). Z inicjatywy władz towarzystwa 16/29 czerwca 1904 r. zalegalizowano Towarzystwa Rolnicze (syndykaty) w Ciechanowie, Mławie, Płocku i Rypinie. Były one spółkami udziałowymi prowadzącymi handel hurtowy płodami rolnymi, sprzedającymi do ich produkcji narzędzia, maszyny i nawozy oraz udzielającymi kredytów. Stanowiło to wyłom w obowiązujących w Kongresówce ograniczeniach działania tego rodzaju organizacji do obszaru całej guberni. Dwa z nich przekształcono w 1905 r. w Oddziały Handlowe Płockiego Towarzystwa Rolniczego, w Ciechanowie 22 lutego/7 marca i Płocku 2/15 kwietnia. W 1911 r. do syndykatu w Ciechanowie należało 71 członków, Mławie - 41, Płocku - 77 i Rypinie - 29⁷⁵.

Minister spraw wewnętrznych zatwierdził 10/22 czerwca 1897 r. statut wzorcowy dla towarzystw dobroczynności w Królestwie Polskim. Wkrótce, bo 16/28 czerwca tego samego roku, przekazał on uprawnienia dotyczące zatwierdzania wnoszonych projektów statutów właściwym gubernatorom. Organami władzy towarzystwa były zebranie ogólne członków oraz pochodzące z wyborów zarząd i komisja rewizyjna. Członkowie dzielili się na rzeczywistych - wnoszących składki roczne w pełnej wysokości, wspierających - wnoszących składki w niższej wysokości i honorowych - wybieranych za zasługi dla towarzystwa. Prawa wyborcze posiadali członkowie rzeczywисти i honorowi.

Unormowanie prawne ułatwiło zakładanie organizacji charytatywnych w guberni płockiej na początku XX w. Obok działającego w jej stolicy towarzystwa skupiającego chrześcijan 26 listopada/9 grudnia 1901 r. zalegalizowano Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności w Płocku⁷⁶. Statuty Towarzystw Dobroczynności w Mławie zatwier-

⁷⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803; *Zbiór praw guberni...*, t. 8, Warszawa 1905, s. 53; t. 10, s. 52-53; *Siedmioletnie Towarzystwa Rolniczego w Płocku (1901-1907)*, Płock 1907, passim; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, oprac. E. Strasburger, Warszawa 1916, s. 280; M. Błaszczkiewicz, *Działalność...*, s. 78; S. Dzieciolowski, *Centralne Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim i jego polityka agrarna 1906-1918*, Warszawa 1981, s. 24, 29-30, 70; A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 665; A. J. Papierowski, *Zarys...*, s. 37; S. Wojciechowski, *Historia...*, s. 213.

⁷⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803; C. Kępski, *Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815-1914)*, Lublin 1993, s. 208.

dzono 26 listopada/9 grudnia 1901 r., Ciechanowie 27 czerwca/10 lipca 1902 r., Przasnyszu 28 maja/10 czerwca 1903 r. i Sierpcu prawdopodobnie w 1905 r. Towarzystwo Wspierania Biednych Wyznań Chrześcijańskich w Lipnie zarejestrowano 5/18 maja 1905 r., a Rypińskie Towarzystwo Ochronki dla Dzieci z siedzibą we wsi Piaski 7/20 marca 1902 r.⁷⁷

Na początku XX w. zaczęły powstawać wyspecjalizowane towarzystwa wzajemnej pomocy. Część osób nie posiadających odpowiednich środków finansowych i pozbawionych wsparcia rodzin znajdowała się w trudnym położeniu w chwili śmierci bliskich. Początkowo stowarzyszenia wzajemnej pomocy w Kongresówce były legalizowane przez ministra spraw wewnętrznych na zasadzie dostosowania projektów ich statutów do wcześniej zarejestrowanych. Dopiero 25 października/7 listopada 1904 r. minister zatwierdził statut wzorcowy tego typu organizacji, a dzień później przekazał prawo ich rejestracji właściwym gubernatorom⁷⁸.

Płocką Kasę Pogrzebową zalegalizowano 22 czerwca/5 lipca 1901 r., II Płocką Kasę Pogrzebową 18 czerwca/1 lipca 1903 r., Mławską Kasę Pogrzebową 17/30 września 1903 r., Kasę Pogrzebową w Bieżuniu 15/28 września 1904 r. i Przasnyską Kasę Pogrzebową 16/29 października 1904 r.⁷⁹ Skupiały one drobnych kupców i rzemieślników oraz urzędników prywatnych.

Przełom XIX i XX w. przyniósł także powstanie nowych resurs. Minister spraw wewnętrznych zatwierdził statuty Zebrań Towarzyskich w Mławie 5/18 stycznia 1896 r., w Lipnie 17/30 września 1896 r. i Sierpcu 5/18 maja 1904 r.⁸⁰

Grupa mieszczan pod przywództwem Jana Świącickiego doprowadziła do zalegalizowania przez ministra spraw wewnętrznych 17/30 maja 1900 r. Płockiego Towarzystwa Muzycznego⁸¹. Jego celem było prowadzenie amatorskiego chóru śpiewaczego i orkiestry, a także urządzenie wieczorów muzycznych z udziałem artystów za-

⁷⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

⁷⁸ Archiwum Państwowe w Białymstoku (APBiał), Rząd Gubernialny Łomżyński, sygn. 21.

⁷⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APLódź, Rząd Gubernialny Piotrkowski-Kancelaria Prezydialna (RGP-Prez), sygn. 620.

⁸⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2157, 2803.

⁸¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803; B. Konarska-Pabiniak, *Życie...*, s. 89; A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 664-665.

wodowych. Towarzystwa Śpiewacze "Lutnia" w Mławie zarejestrował minister 16/29 października 1900 r. i Sierpcu 4/17 marca 1904 r.⁸²

Koniec XIX w. przyniósł wzrost zainteresowania sportem. Towarzystwo Cyklistów w Płocku zatwierdził 18/31 lipca 1899 r. minister spraw wewnętrznych. Jego prezesem był inż. Czechowski. Po początkowym entuzjazmie w 1908 r. nastąpił upadek klubu⁸³.

Statut Towarzystwa Myśliwskiego w Rypinie zatwierdził cesarz 10/23 lutego 1905 r. Nie rozpoczęło ono jednak działalności⁸⁴.

Oddziały Imperatorskiego Towarzystwa Rozmnażania Zwierząt Łownych i Prawidłowego Myślistwa zarejestrował cesarz w Płocku 20 października/1 listopada 1899 r. oraz w Mławie 28 grudnia 1902 r./10 stycznia 1903 r. Były one klubami myśliwskimi⁸⁵.

Wybuch rewolucji w 1905 r. zaktywizował społecznie ludność guberni płockiej, szczególnie chłopów i robotników. Warstwy te charakteryzowała wcześniej pewna bierność.

Po wydaniu tymczasowych przepisów o stowarzyszeniach i związkach powstała możliwość legalizowania na ich podstawie ochotniczych towarzystw pożarnych. Generał-gubernator warszawski uważał jednak, że powinno się je rejestrować w miastach i większych osadach na podstawie statutu wzorcowego z 1898 r. Wydaje się, że taki pogląd nie wynikał jedynie z chęci kontrolowania straży, ale z powodu funkcji publicznych pełnionych przez nie. Istniała możliwość legalizacji na podstawie tymczasowych przepisów ochotniczych drużyn pożarniczych we wsiach i osadach. Straże ogniowe w guberni płockiej po 1906 r. rejestrowano tylko na podstawie statutu wzorcowego z 1898 r.

Założycielami straży w osadach byli wspólnie polscy i żydowscy kupcy, rzemieślnicy, urzędnicy prywatni i osoby wykonujące wolne zawody. Wyjątkowo inicjatorami powstania organizacji w Szeńsku

⁸² AGAD, KGGW, sygn. 2002, 2803.

⁸³ AGAD, KGGW, sygn. 2803; A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 664; B. Tuszyński, *100 lat Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów. 100 lat kolarstwa polskiego*, Warszawa 1986, s. 75.

⁸⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2446, 6597; Archiwum Państwowe w Warszawie (APWar), Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (WGUds.Stow), sygn. 684, 973.

⁸⁵ AGAD, KGGW, sygn. 6597; Archiwum Państwowe w Lublinie (APLub), Rząd Gubernialny Lubelski-Wydział Administracyjny-I Referat inspektorsko-nadzorczy, sygn. 1907:99; APWar, WGUds.Stow, sygn. 684, 973.

(powiat mławski) byli księża katoliccy. Statut Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w osadach: Kuczbork (powiat mławski) zatwierdzono w 1907 r.⁸⁶, Żuromin (powiat sierpecki) 31 października/13 listopada 1907 r.⁸⁷, Biezuń (powiat sierpecki) w 1907 r.⁸⁸, Chorzele (powiat przasnyski) 18 listopada/1 grudnia 1908 r.⁸⁹, Kikół (powiat lipnowski) w 1909 r.⁹⁰, Szreńsk 14/27 października 1910 r.⁹¹ i Radzanów (powiat mławski) w 1910 r.⁹² W 1910 r. do straży w Żurominie należało 22 członków rzeczywistych, 20 wspierających i 60 ochotników, a w 1913 r. w Szreńsku 69 rzeczywistych i 24 ochotników. Prezesem zarządu straży w Szreńsku byli ziemianin Feliks Mayer (1910-1913) i Juliusz Karczewski (1913-?), a w Żurominie ziemianin Zygmunt Bagiński (1907-1912).

Także Ochotnicze Towarzystwo Pożarne we wsi Zawidz Kościelny (powiat sierpecki) zarejestrowano 20 lutego/4 marca 1908 r. Inicjatorem jego powstania był ksiądz katolicki, a prezesami Antoni Nowiński (1908-1910) i Bolesław Umiński (1910-1912). W 1910 r. straż zrzeszała 14 członków rzeczywistych i 12 ochotników⁹³.

W okresie liberalizacji powstały licznie spółdzielnie prowadzące sklepy sprzedające artykuły spożywcze i podstawowego użytku. W Płocku Stowarzyszenie Spożywców Rzemieślników Płockich zalegalizowano 11/24 września 1908 r.⁹⁴, "Nasz Sklep" 25 kwietnia/8 maja 1912 r.⁹⁵ i "Polski Sklep Żelazny" 4/17 marca 1913 r.⁹⁶ W miastach powiatowych statuty spółdzielni zatwierdzono w: Ciechanowie "Kultura" 4/17 maja 1907 r.⁹⁷ i "Spójnia" 11/24 lutego 1909 r.⁹⁸, Lipnie przy Parafii Rzymsko-Katolickiej 11/24 września 1908 r.⁹⁹ i "Stowarzyszenie Szewców" 3/16 czerwca 1909 r.¹⁰⁰, Mła-

⁸⁶ AGAD, KGGW, sygn. 6699; APPłock, PRG, sygn. 2722.

⁸⁷ APPłock, PRG, sygn. 2711.

⁸⁸ T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 242.

⁸⁹ AGAD, KGGW, sygn. 6842.

⁹⁰ T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 241.

⁹¹ APPłock, PRG, sygn. 2807.

⁹² T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 241.

⁹³ AGAD, KGGW, sygn. 6699; APPłock, PRG, sygn. 2721.

⁹⁴ AGAD, KGGW, sygn. 6666; A. Papierowski, *Spółdzielczość...*, s. 16-17.

⁹⁵ A. Papierowski, *Spółdzielczość...*, s. 17.

⁹⁶ A. Papierowski, *Spółdzielczość...*, s. 17.

⁹⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2917.

⁹⁸ AGAD, KGGW, sygn. 6835.

⁹⁹ AGAD, KGGW, sygn. 6666.

¹⁰⁰ AGAD, KGGW, sygn. 6835.

wie "Spójnia" 25 października/7 listopada 1908 r.¹⁰¹ i "Przezorność" 3/16 kwietnia 1909 r.¹⁰², Przasnyszu 25 lipca/7 sierpnia 1908 r.¹⁰³ oraz Rypinie "Zgoda" 8/21 kwietnia 1909 r.¹⁰⁴ Stowarzyszenia Spożywców zarejestrowano w osadach Żuromin 11/24 maja 1907 r.¹⁰⁵ i Radzanów "Jedność" 28 czerwca/11 lipca 1907 r.¹⁰⁶ oraz wsiach w powiecie ciechanowskim: Luszewo "Ostatni Grosz" 29 marca/11 kwietnia 1907 r.¹⁰⁷, Zalesie "Zagon" 5/18 kwietnia 1907 r.¹⁰⁸, Gołymin "Życzliwość" 12/25 stycznia 1908 r.¹⁰⁹, Łysakowo "Jutrznia" 1/14 maja 1908 r.¹¹⁰, Grudusk 20 maja/2 czerwca 1908 r.¹¹¹, Gliniojeck "Samopomoc" 14/27 lipca 1908 r.¹¹² i Gostomin "Zgoda" 8/21 kwietnia 1909 r.¹¹³; powiecie lipnowskim - Rokicie "Oszczędność" 3/16 kwietnia 1909 r.¹¹⁴ i Dobrzejewice "Nasz Sklep" 16/29 września 1909 r.¹¹⁵; powiecie płońskim: Blichowo "Zgoda" 11/24 stycznia 1908 r.¹¹⁶, Niesłuchowo "Społem" 4/17 lutego 1908 r.¹¹⁷, Łętowo "Przyszłość" 5/18 lutego 1909 r.¹¹⁸ i Orszymowo "Jedność" 29 lipca/11 sierpnia 1909 r.¹¹⁹; powiecie przasnyskim - Jednoróżec "Jedność" 21 kwietnia/4 maja 1908 r.¹²⁰ i Świniary 11/24 listopada 1908 r.¹²¹; sierpeckim - Zawidz Kościelny "Spójnia" 7/20 lutego 1908 r.¹²² i Koziebrody "Przyszłość" 10/23 grudnia 1909 r.¹²³

Można przypuszczać, że założycielami spółdzielni w miastach

¹⁰¹ AGAD, KGGW, sygn. 6666.

¹⁰² AGAD, KGGW, sygn. 6835.

¹⁰³ AGAD, KGGW, sygn. 6666.

¹⁰⁴ AGAD, KGGW, sygn. 6835.

¹⁰⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2917.

¹⁰⁶ AGAD, KGGW, sygn. 6591.

¹⁰⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2917.

¹⁰⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

¹⁰⁹ AGAD, KGGW, sygn. 6666.

¹¹⁰ AGAD, KGGW, sygn. 6666.

¹¹¹ AGAD, KGGW, sygn. 6666.

¹¹² AGAD, KGGW, sygn. 6666.

¹¹³ AGAD, KGGW, sygn. 6835.

¹¹⁴ AGAD, KGGW, sygn. 6835.

¹¹⁵ AGAD, KGGW, sygn. 6835.

¹¹⁶ AGAD, KGGW, sygn. 6666.

¹¹⁷ AGAD, KGGW, sygn. 6666.

¹¹⁸ AGAD, KGGW, sygn. 6835.

¹¹⁹ AGAD, KGGW, sygn. 6835.

¹²⁰ AGAD, KGGW, sygn. 6666.

¹²¹ AGAD, KGGW, sygn. 6666.

¹²² AGAD, KGGW, sygn. 6666.

¹²³ AGAD, KGGW, sygn. 6835.

i osadach byli polscy drobnomieszczenie, a we wsiach chłopci. Pewną rolę w ich powstaniu mógł odegrać antagonizm między nimi a kupcami żydowskimi, którzy dominowali wówczas w handlu detalicznym. Wymienione stowarzyszenia spóżywców stanowią jedynie część powstałych w okresie liberalizacji. W 1912 r. do Warszawskiego Związku Stowarzyszeń Spóżywców należało z guberni płockiej 14 spółdzielni, które skupiały łącznie 2261 członków¹²⁴. Spółdzielnie spóżywców były organizacjami masowymi.

Celem ogólnokrajowego Towarzystwa Wspierania Przemysłu, Rzemiosła i Handlu w Warszawie, powołanego do życia z inicjatywy polskich przemysłowców i ziemian, był rozwój gospodarki wśród chrześcijan. Jego oddział w Płocku powstał 29 listopada/12 grudnia 1913 r.¹²⁵

Towarzystwa Wzajemnego Kredytu powstały w Mławie w 1909 r. i osadzie Bobrowniki (powiat lipnowski) w 1912 r. W latach 1913-1914 zrzeszały one odpowiednio od 366 do 379 członków oraz od 193 do 209¹²⁶.

W guberni płockiej w 1909 r. działało 19 towarzystw kredytowych skupiających 19.818 członków, w 1910 r. odpowiednio 19 i 22.520, w 1911 r. - 24 i 25.338, a w 1912 r. - 27 i 29.320¹²⁷.

Władze państwowe zdawały sobie sprawę z potrzeby powstania także innego, obok kredytowych, typu organizacji finansowych skupiających drobnych kupców i rzemieślników w Królestwie Kongresowym. Minister finansów 13/25 kwietnia 1896 r. zatwierdził statut wzorcowy towarzystw pożyczkowo-oszczędnościowych, który nadawał mu także prawo wyłączności ich legalizacji. Miały one gromadzić składki i wkłady członkowskie oraz udzielać niskoprocentowanych pożyczek, a w wyjątkowych wypadkach mogły udzielać drobnych zapomóg. Organami towarzystw były zebrania ogólne członków oraz pochodzące z wyborów kontrolna rada i wykonawczy zarząd¹²⁸.

Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe dla Rzemieślników Chrześcijańskich w Płocku założono w 1909 r. W latach 1911-1912 skupiało ono od 375 do 440 członków¹²⁹. W 1907 r. utworzono Towa-

¹²⁴ *Rocznik... Rok 1915*, s. 287.

¹²⁵ APWar, WGUds.Stow, sygn. 983.

¹²⁶ *Rocznik... Rok 1913*, s. 188-189; *Rocznik... Rok 1914*, s. 157.

¹²⁷ *Rocznik... Rok 1913*, s. 191; *Rocznik... Rok 1914*, s. 160; *Rocznik... Rok 1915*, s. 272.

¹²⁸ *Zbiór praw obowiązujących...*, t. 23, s. 510-559.

¹²⁹ A. Papierowski, *Spółdzielczość...*, s. 22-23.

rzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe w Dobrzyniu nad Drwęcą¹³⁰. W guberni płockiej w 1909 r. istniało 11 towarzystw pożyczkowo-oszczędnościowych zrzeszających 2565 członków, w 1910 r. odpowiednio 12 i 3565, w 1911 r. - 13 i 4557, a w 1913 r. - 13 i 5390¹³¹. Ich członkami byli Polacy, a w część także Żydzi.

Liberalizacja umożliwiła powstanie w guberni płockiej nowych towarzystw rolniczych o charakterze oświatowo-zawodowym. Na obszarze dotychczasowego działania Płockiego Towarzystwa Rolniczego w 1907 r. powstały okręgowe Towarzystwa Rolnicze w Ciechanowie, które obejmowało powiaty ciechanowski, mławski i przasnyski, oraz Ziemi Dobrzyńskiej z siedzibą w Lipnie - lipnowski i część rypińskiego. Pozostała część guberni pozostała w Towarzystwie Rolniczym w Płocku. Należały one do konserwatywno-narodowego Centralnego Towarzystwa Rolniczego z siedzibą w Warszawie. W latach 1908-1913 liczba członków organizacji w Ciechanowie wahała się od 112 do 170, w Lipnie od 90 do 187, a w Płocku od 140 do 201¹³².

Właściciele sadów i pasiek doprowadzili do rejestracji 30 maja/12 czerwca 1914 r. Towarzystwa Sadownictwa i Pszczelarstwa w Płocku¹³³.

Przeżywające kryzys rolnictwo skłaniało chłopów i ziemian do zakładania lokalnych organizacji. Zawierano umowy notarialne tworzące rolnicze spółki udziałowe. Dopiero tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach stały się podstawą rejestracji kółek rolniczych w formie przyjęcia do wiadomości ich powstania przez władze lub zatwierdzenia statutu, co nadawało im osobowość prawną. Miały one: pomagać w kupowaniu kwalifikowanych nasion i środków produkcji oraz sprzedaży płodów rolnych, prowadzić działania oświatowe (odczyty, pogadanki, wycieczki), zakładać po uzyskaniu dodatkowej zgody sklepy, biblioteki i czytelnie. Ich organami były zebranie członków, zarząd i komisja rewizyjna.

Ziemianie byli inicjatorami powstania Kółek Rolniczych w 1906 r.

¹³⁰ T. Dziński, *W przygranicznym...*, s. 80.

¹³¹ *Rocznik... Rok 1913*, s. 191; *Rocznik... Rok 1914*, s. 160; *Rocznik... Rok 1915*, s. 274-275.

¹³² J. Bartyś, *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1974, s. 66; M. Błaszkiwicz, *Działalność...*, s. 79, 84-86; S. Dzięciołowski, *Centralne...*, s. 82, 222; A. J. Papirowski, *Zarys...*, s. 40.

¹³³ APWar, WGUds.Stow, sygn. 1128.

w: Lipnie - przyjętego przez władze do wiadomości 25 sierpnia/7 września, Skępem - 7/20 grudnia oraz wsiach w: powiecie mławskim - Stupsku "Gwiazda" 15/28 października i Kosinach Starych "Kosa" 4/17 grudnia; powiecie płockim - Brwilnie 18/31 października i Staroźrebach 10/23 listopada; powiecie rypińskim - Wąpielsku 28 września/11 października i Parafii Rzymsko-Katolickiej Sadłowo 13/26 października; powiecie sierpeckim Białaszewie - 30 września/13 października i Borkowie Kościelnym 6/19 października. Do właścicieli ziemskich przyłączyli się okoliczni chłopię¹³⁴.

Samodzielnie chłopię utworzyli Kółka Rolnicze, których powstanie władze przyjęły do wiadomości w 1906 r. w Kikole 20 lipca/2 sierpnia oraz wsiach w powiecie mławskim - Strzegowo 15/28 czerwca, Dąbrowa 20 lipca/2 sierpnia i Niechłoin "Zgoda" 2/15 grudnia, a także przasnyskim - Jednorozec 29 października/11 listopada i Lisewo Duże "Praca" 7/20 grudnia. Chłopów w Strzegowie wsparł ksiądz katolicki¹³⁵.

W guberni płockiej w 1908 r. liczba kółek rolniczych zrzeszonych w Centralnym Towarzystwie Rolniczym wynosiła 48 z 1842 członkami, 1909 r. odpowiednio 68 i 3058, w 1910 r. - 92 i 3892, w 1911 r. - 92 i 4021, w 1912 r. - 116 i 5297, a w 1913 r. - 147 i 6686¹³⁶. Kółka były organizacjami masowymi. Chęć chłopów do współpracy z ziemianami była uwarunkowana otrzymywaniem od grupującego je towarzystwa pomocy materialnej, oświatowej i prawnej. Obok właścicieli ziemskich dużą rolę w ich działalność odgrywali księżę katolicycy.

Produkcja mleka krowiego oraz handel nim i jego przetworami były jednymi ze sposobów poprawy dochodowości przeżywającego kryzys rolnictwa. Zainteresowanie tworzeniem struktur skupiających hodowców pojawiło się w Kongresówce na początku XX w. najpierw wśród właścicieli ziemskich, a później chłopów. Wobec rosnącego zainteresowania tworzeniem spółdzielni Zarząd Główny Reform Rolnych i Rolnictwa opracował w 1912 r. statut wzorcowy stowarzyszeń mleczarskich, na podstawie którego zatwierdzał je. Były one związane organizacyjnie z okręgowymi towarzystwami rolniczymi. Spółdzielnie Mleczarskie zarejestrowano w 1914 r. we wsiach: Janowiec Kościelny

¹³⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

¹³⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

¹³⁶ S. Dzięciołowski, *Centralne...*, s. 223; Z. Kmiecik, *Ruch oświatowy na wsi. Królestwo Polskie 1905-1914*, Warszawa 1963, s. 152-153.

(powiat mławski) 28 lutego/13 marca, Gurdusk 29 marca/11 kwietnia i Maczkowo "Przyszłość" 18 czerwca/1 lipca. Przed 1912 r. spółdzielnie mleczarskie były legalizowane jako stowarzyszenia spożywców. W guberni płockiej w 1910 r. było 8 spółdzielni mleczarskich skupiających 213 członków, w 1911 r. - odpowiednio 14 i 493, w 1912 r. - 18 i 638, a w 1913 r. - 20 i 758¹³⁷.

Kółka rolnicze i spółdzielnie mleczarskie były w większości związane z Centralnym Towarzystwem Rolniczym. Zarząd główny postępowo-ludowego Towarzystwa Kółek Rolniczych im. Staszica w Warszawie utworzył swe oddziały we wsiach guberni płockiej. W latach 1907-1912 powstało 8 kółek, z których 4 uległy samolikwidacji¹³⁸.

Radykalne stanowisko w kwestiach społecznych zajmowała ogólnokrajowa Polska Macierz Małorolnych w Płocku zalegalizowana 3/16 kwietnia 1907 r. z inicjatywy Bolesława i Zofii Zdziarskich. Jej członkami mieli być bezrolni mieszkańcy wsi i chłopci posiadający do 10 mórg ziemi. Celami towarzystwa była: pomoc w nabywaniu ziemi przez bezrolnych (banki parcelacyjne), tworzenie organizacji pożyczkowo-oszczędnościowych i wzajemnego kredytu, zakładanie spółdzielni handlowych, przetwórczych i produkcyjnych, tworzenie szkół rolniczych i popularyzacja wiedzy rolniczej (biblioteki i czytelnie, wydawanie prasy i książek, zakładanie muzeów). Generał-gubernator warszawski zakazał 23 maja/5 czerwca 1908 r. rejestracji oddziałów towarzystwa, a 9/22 października tego samego roku uznał jego powstanie za bezprawne i zlikwidował¹³⁹.

W okresie liberalizacji powstały organizacje zawodowe. Przedsiębiorców w Płocku skupiał powstały 8/21 grudnia 1906 r. oddział Związku Rzemieślników Chrześcijan w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie¹⁴⁰.

¹³⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7087; *Rocznik... Rok 1915*, s. 284.

¹³⁸ J. Bartyś, *Kółka...*, s. 62; Z. Kmicik, *Ruch...*, s. 137; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956, s. 80-81.

¹³⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7550; Archiwum Państwowe w Kielcach, Rząd Gubernialny Kielecki, sygn. 6157; APŁub, Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 24; APŁódź, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego, sygn. 1551; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 587; APWar, WGUds.Stow, sygn. 501, 555; N. Kassan, *Polska...*, s. 15-20; A. J. Papierowski, *Zarys...*, s. 41-42.

¹⁴⁰ APWar, WGUds.Stow, sygn. 29; R. Bender R., *Chrześcijańska myśl i działalność społeczna w zaborze rosyjskim w latach 1865-1918*, w: *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832-1939*, red. C. Strzeszewski, Warszawa 1981, s. 243.

Tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach umożliwiały legalizację organizacji zawodowych pracowników najemnych. Ich zadaniami było udzielanie pomocy materialnej członkom (kasy chorych, pogrzebowe oraz na czas bezrobocia), lekarskiej i prawnej, prowadzenie negocjacji między pracownikami a pracodawcami w sprawie warunków pracy i płacy, pośrednictwo pracy, a także tworzenie bibliotek i czytelników oraz szkół zawodowych. Były one pozbawione możliwości organizowania i prowadzenia akcji strajkowej.

W Płocku powstał oddział 13/26 października 1907 r. Stowarzyszenia Zawodowego Szewców i Pantoflarzy w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie¹⁴¹. W związku dominowały wpływy Polskiej Partii Socjalistycznej-Lewicy (PPS-Lewica). Pod pretekstem stanu wojennego generał-gubernator warszawski 30 listopada/13 grudnia 1907 r. zamknął go, a 6/19 października 1908 r. zlikwidował.

Dnia 29 października/11 listopada 1908 r. utworzono w Płocku oddział Stowarzyszenia Zawodowego Kelnerów w Warszawie. Jego statut ograniczał członkostwo do chrześcijan. Wobec małej liczby członków i ich apatii organizacyjnej 1/14 czerwca 1910 r. nastąpiła likwidacja oddziału płockiego¹⁴².

Zdominowane przez PPS-Lewicę Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Cukrowni w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie założyło w 1907 r. oddziały przy cukrowniach "Ciechanów" i "Krasiniec" (powiat ciechanowski)¹⁴³.

Wybuch rewolucji w 1905 r. był między innymi przejawem masowej aktywizacji społeczno-politycznej robotników w Królestwie Polskim, którzy rozpoczęli tworzenie, a później w części legalizowanie związków zawodowych. Występowały w nich wpływy narodowych demokratów, socjalistów i socjaldemokratów. Spowodowało to chęć przeciwdziałania wpływom politycznym oraz postępującej laicyzacji wśród najemnych pracowników fizycznych ze strony części duchowieństwa rzymsko-katolickiego. W następstwie tych działań zalegalizowano Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich w Warszawie o zasięgu ogólnokrajowym. Jego celem było doskonalenie robotników

¹⁴¹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 426; I. Orzechowski, A. Kochański, *Zarys dziejów ruchu zawodowego w Królestwie Polskim (1905-1918)*, Warszawa 1964, s. 205, 213.

¹⁴² APWar, WGUds.Stow, sygn. 357; I. Orzechowski, A. Kochański, *Zarys...*, s. 231.

¹⁴³ S. Kowalewski, *Historia związków zawodowych robotników polskich w Królestwie Polskim do wybuchu wojny światowej*, Poznań 1932, s. 53.

pod względem religijno-moralnym, intelektualnym, materialnym i zawodowym, który miano osiągnąć przez tworzenie biur pracy, stowarzyszeń spożywczych oraz wzajemnej pomocy, kas pożyczkowo-oszczędnościowych, szkół, świetlic, bibliotek i czytelni. Podstawową strukturą organizacji były koła, na których czele stali zarząd i ksiądz patron. Wiadomo jedynie o powstaniu oddziału w Płocku oraz 1/14 marca 1908 r. we wsi Orszymowo. Brak wymiernych rezultatów działania i konkurencja ze strony związków zawodowych spowodowała w 1908 r. zahamowanie rozwoju, a od 1911 r. upadek stowarzyszenia¹⁴⁴.

Trudne warunki pracy i położenie materialne pomocy domowych w miastach, które w większości pochodziły ze wsi, skłaniało do zakładania organizacji mających poprawić je oraz wzmocnić ich związki z kościołem rzymsko-katolickim, co miało uchronić kobiety przed demoralizacją. Dnia 9/22 października 1907 r. z inicjatywy ks. Kazimierza Sturzyńskiego oraz żon przedsiębiorców i wykonujących wolne zawody zalegalizowano Stowarzyszenia Katolickich Służących pod wezwaniem św. Zyty w Płocku¹⁴⁵.

Charakter organizacji zawodowej miało Stowarzyszenie Rabinów "Ezra" w Płocku powstałe w 1910 r.¹⁴⁶

Księża doprowadzili do zarejestrowania 9/22 listopada 1907 r. Towarzystwa Pomocy Wzajemnej Duchownych Diecezji Płockiej z siedzibą w Płocku¹⁴⁷.

W okresie liberalizacji powstały nowe wyspecjalizowane organizacje charytatywne. Zarząd Towarzystwa Dam Miłosierdzia pod wezwaniem Św. Wincentego i Paulo w Warszawie powołał do życia 18/31 stycznia 1913 r. oddział w Płocku. Miał on udzielać wsparcia biednym i chorym katolikom¹⁴⁸. Grupa mieszczańską założyła Towarzystwo Pomocy Biednym Uczniom w Płocku, którego statut zatwierdzono 3/16 listopada 1906 r.¹⁴⁹

Zasięg ogólnokrajowy miało zarejestrowane 13/26 października 1911 r. przez grupę prawników pod przywództwem ks. Adolfa Sze-

¹⁴⁴ APWar, WGUds.Stow, sygn. 166; A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 664; zob. A. Wóycicki, *Chrześcijański ruch robotniczy w Polsce. Monografia społeczna*, Poznań 1921.

¹⁴⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7334; A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 664.

¹⁴⁶ APŁódź, Rząd Gubernialny Piotrkowski-Wydział Administracyjny, sygn. 8206.

¹⁴⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7374.

¹⁴⁸ APWar, WGUds.Stow, sygn. 841.

¹⁴⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 2714, 2720.

łęzka Towarzystwo Opieki nad Robotnikami Mieszkającymi w Guberniach Królestwa Polskiego i Wyjeżdżającymi Zagranicę lub w Głęb Imperium w Płocku. Jego celem było udzielanie im pomocy materialnej i prawnej oraz pośrednictwo pracy¹⁵⁰.

Pijaństwo na przełomie XIX i XX w. było problemem społecznym, szczególnie wśród chłopów i robotników. Powstało Towarzystwo Zpełnej Wstrzemięźliwości od Napojów Alkoholowych "Przyszłość" w Warszawie obejmujące swym zasięgiem całą Kongresówkę. Jego oddziały utworzono 28 maja/10 czerwca 1914 r. w Płocku i wsi Radomin (powiat rypiński)¹⁵¹.

Liberalizacja umożliwiła tworzenie legalnych organizacji mających zakładać i prowadzić różne typy oraz rodzaje placówek oświatowych z uwagi na słabą sieć szkół rządowych i prywatnych. Szczególną wagę przywiązywano do szkół powszechnych i kursów dla analfabetów dorosłych, pragnąc w ten sposób nie tylko szerzyć oświatę elementarną, ale także kształtować świadomość narodową warstw niższych. Celem ogólnokrajowej Polskiej Macierzy Szkolnej w Warszawie było zakładanie: przedszkoli, szkół elementarnych, średnich i wyższych, kursów dla analfabetów dorosłych, domów ludowych, szkół przedszkolanki oraz seminariów nauczycielskich. Początkowo stowarzyszenie miało charakter ponadpartyjny, skupiając narodowych demokratów, postępowych demokratów i socjalistów, ale wkrótce zdominowali ją endecy. W latach 1906-1907 koła Macierzy powstały w powiatach: ciechanowskim - 20, lipnowskim - 9, mławskim - 19, płockim - 5, przasnyskim - 12, rypińskim - 8 i sierpeckim - 8. Łącznie w guberni płockiej istniało 81 kół, do których należało 9018 członków. Zarządy okręgowe skupiające koła powstały w Mławie i Przasnyszu. W działających przy kołach szkołach nauczaniem objęto 3690 dzieci, a opieką w ochronkach - 2379. W bibliotekach zgromadzono 18.171 książek, które udostępniano 4633 czytelnikom. Upadek rewolucji umożliwił władzom państwowym likwidację organizacji działającej na rzecz wzmocnienia polskiej świadomości narodowej i dążeń niepodległościowych. Generał-gubernator warszawski 1/14 grudnia 1907 r. zawiesił działalność Macierzy pod pretekstem stanu wojennego, a 1/14 marca 1908 r. zlikwidował ją uzasadniając, że zorganizowała sieć szkół elementarnych i wkroczyła

¹⁵⁰ APWar, WGUds.Stow, sygn. 909; A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 661.

¹⁵¹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 310.

w kompetencje Ministerstwa Oświaty Ludowej¹⁵².

Postępowi demokraci, Polacy i zasymilowani Żydzi, byli założycielami Towarzystwa Kultury Polskiej w Warszawie, które miało propagować kulturę i oświatę w Królestwie Polskim. Jego oddział w Płocku powstał 14/27 czerwca 1907 r. Obok postępowych demokratów, w towarzystwie występowały wpływy socjalistów prowadzących walkę o dominację. Jej swoistym następstwem było uchwalenie na posiedzeniu sekcji etycznej rezolucji o bojkocie ekonomicznym Żydów i polonizacji miast. Władze państwowe wykorzystały konflikt i 11/24 lutego 1913 r. zamknęły organizację, a 18/31 maja tego samego roku zlikwidowały¹⁵³.

Zalegalizowane 15/28 grudnia 1906 r. Towarzystwo Szkoły Średniej w Płocku miało założyć i utrzymać polską szkołę prywatną¹⁵⁴.

Celami Towarzystwa Naukowego Płockiego, którego powstanie władze przyjęły do wiadomości 15/28 grudnia 1906 r., było krzewienie nauki i oświaty oraz gromadzenie danych naukowych. Jego założycielami byli: dziennikarz Adam Grabowski, lekarze Aleksander Maciesza i Aleksander Zalewski oraz ks. Tomasz Kowalewski. Utrzymywało ono Bibliotekę im. Gustawa Zielińskiego, a w 1912 r. otworzyło muzeum¹⁵⁵.

Rosyjscy nauczyciele i urzędnicy oświatowi doprowadzili do zarejestrowania 31 lipca/13 sierpnia 1906 r. Kółka Pedagogicznego w Płocku. Miało ono rozwijać nauki pedagogiczne i psychologię, gromadzić wyniki badań pedagogicznych, czasopisma i książki oraz upowszechniać wiedzę¹⁵⁶.

Wysokie ceny książek i czasopism skłaniały do tworzenia stowarzyszeń mających udostępniać je bezpłatnie lub za niskimi opłatami. Założenie i utrzymanie biblioteki było celem Towarzystwa Literackiego

¹⁵² AGAD, KGGW, sygn. 2803, 7209; APWar, WGUs.Stow, sygn. 4; J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna. Szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-lecia działalności 1905-1925*, Warszawa 1926, s. 19-20, 30-32.

¹⁵³ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APWar, WGUs.Stow, sygn. 170; zob. J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960, s.117-123.

¹⁵⁴ H. Rutska, *Towarzystwo...*, s. 5.

¹⁵⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803; M. Kieffer, *Zarys dziejów Towarzystwa Naukowego Płockiego*, w: *Towarzystwo Naukowe Płockie 1820-1830, 1907-1957. Szkice i materiały*, Płock 1957, s. 23-32; Z. P. Kruszewski, *Towarzystwo...*, s. 37-64; A. Papierowski, W. Kowalski, *Z historii...*, s. 3-5; A. Pęczak, *Trzy statuty Towarzystwa Naukowego Płockiego*, w: *Towarzystwo...*, s. 65-69; H. Rutska, *Towarzystwo...*, s. 5-7.

¹⁵⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

w Płocku, którego statut zatwierdzono 14/27 czerwca 1906 r.¹⁵⁷ Towarzystwo Biblioteki Publicznej w Płocku zalegalizowano 10/23 marca 1907 r.¹⁵⁸

Z inicjatywy księży rzymsko-katolickich doprowadzono do powstania sieci bibliotek. Jej celem były rozwój czytelnictwa, podniesienie poziomu moralnego, a pośrednio kształtowanie świadomości narodowej. Dnia 30 marca/12 kwietnia 1907 r. minister spraw wewnętrznych zatwierdził statut Towarzystwa Bibliotek Parafialnych Diecezji Płockiej z siedzibą w Płocku. Podjęcie decyzji przez ministra wynikało z faktu, że uznano je za organizację religijną. 4/17 września 1909 r. odbyło się zebranie organizacyjne, na którym dokonano wyboru zarządu. Prezesem został ziemianin Honoriusz Dunin Wolski, a prezesem honorowym biskup ks. Apolinary Wnukowski. Po objęciu urzędu biskupa płockiego przez ks. Antoniego Juliana Nowowiejskiego 1/14 grudnia 1908 r. został on kolejnym prezesem honorowym. Towarzystwo obejmowało swym zasięgiem dekanaty, których obszar od 1867 r. pokrywał się z powiatami administracyjnymi. W guberni płockiej biblioteki parafialne powstały we wszystkich powiatach. Pośrednie struktury między centralą płocką a bibliotekami, jakimi były oddziały dekanalne utworzono tylko w Ciechanowie i Mławie. W 1908 r. do organizacji należało łącznie 25 bibliotek parafialnych, w 1909 r. - 33, a w 1910 r. - 40. Na czele ich zarządów stali miejscowi proboszczowie. Biblioteki udostępniały książki o tematyce historycznej i religijno-moralnej, głównie chłopom. W 1910 r. Towarzystwo skupiało 264 członków, a w rok później 302, głównie ziemian i księży, którzy wspierali je finansowo. Na początku XX w. w najwyższych władzach Cesarstwa Rosyjskiego dojrzało przekonanie o zagrożeniu, jakie dla spójności państwa stanowiło narastanie ruchów narodowych. Odbiciem tego był okólnik ministra spraw wewnętrznych z 20 stycznia/2 lutego 1910 r. zakazujący rejestracji stowarzyszeń o charakterze nacjonalistycznym, zagrażającym porządkowi publicznemu i bezpieczeństwu państwa. Na polecenie ministra 5/18 stycznia 1912 r. generał-gubernator warszawski zlikwidował towarzystwo za szerzenie polskiej propagandy narodowej¹⁵⁹.

¹⁵⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2714.

¹⁵⁸ *Reakcja stołypinowska w Królestwie Polskim 1907-1910*, wyd. H. Rappaport, Warszawa 1974, s. 154.

¹⁵⁹ APBiał, Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego, sygn. 882, 1033, 1114; APWar, WGUds.Stow, sygn. 617, 718.

Żony właścicieli ziemskich związanych z Centralnym Towarzystwem Rolniczym i politycznie z endecją były założycielkami Towarzystwa Zjednoczonych Ziemianek w Warszawie działającego w całym Królestwie Polskim. Stawiało ono sobie za cel uaktywnienie kobiet ze wszystkich warstw społecznych mieszkających na wsi w działalności oświatowej i wychowawczej oraz życiu społecznym i ekonomicznym. Oddziały organizacji założono w: Drobinie 28 czerwca/11 lipca 1907 r., Rypinie i Sierpcu "Jedność" jednocześnie 5/18 stycznia 1908 r., Ciechanowie "Zgoda" 28 czerwca/11 lipca 1908 r., Dobrzyniu nad Wisłą 24 listopada/1908 r. oraz Płocku "Praca" 20 czerwca/2 lipca 1909 r.¹⁶⁰

Wybuch rewolucji w 1905 r. został w różny sposób odebrany w społeczeństwie polskim. Część osób wykonujących wolne zawody walkę o sprawę społeczną i narodową chciała zastąpić rozwojem humanizmu, solidaryzmu społecznego oraz współpracą między narodami. Liga Pokoju Królestwa Polskiego z siedzibą w Warszawie utworzyła 25 lipca/7 sierpnia 1906 r. oddział w Płocku. Organizacja zaprzestała działalności i 8/21 października 1912 r. Nastąpiła jej likwidacja¹⁶¹.

W okresie liberalizacji nie ustało zainteresowanie życiem kulturalno-towarzyskim. Nowe resursy zalegalizowano w Płocku - 26 maja/8 czerwca 1906 r. "Zebranie Rzemieślnicze"¹⁶², a 2/15 września 1908 r. "Zebranie Zjednoczone"¹⁶³. Obok biernego odbioru chciano rozwijać amatorski ruch kulturalny. Towarzystwo "Lutnia" w Przasnyszu zarejestrowano 5/18 października 1906 r., które miało prowadzić chór śpiewaczy i kółko teatralne¹⁶⁴.

Przedsiębiorcy, wykonujący wolne zawody, wyżsi urzędnicy państwowi i prywatni kupowali w atrakcyjnych wypoczynkowo miejscowościach działki gruntu i budowali domy (daczki). Służyły one głównie im i ich rodzinom w okresie letnim. Właściciele daczki dążyli do uporządkowania i upiększenia powstających osiedli letniskowych a także rozwoju w nich życia społecznego. Prawdopodobnie w 1910 r. powstało Towarzystwo Daczowe w Mławie¹⁶⁵.

W guberni płockiej w latach 1870-1914 zarejestrowano co najmniej

¹⁶⁰ APWar, WGUds.Stow, sygn. 219.

¹⁶¹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 48.

¹⁶² AGAD, KGGW, sygn. 2718.

¹⁶³ AGAD, KGGW, sygn. 7374.

¹⁶⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

¹⁶⁵ APWar, WGUds.Stow, sygn. 739.

328 samodzielnych organizacji społecznych i 149 oddziałów stowarzyszeń o szerszym zasięgu, w większości ogólnokrajowym z siedzibą zarządu głównego w Warszawie. Z uwagi na szczerkowo zachowane źródła archiwalne można przypuszczać, że ich liczba sięgała w rzeczywistości odpowiednio 360 i 160. Zacołanie społeczno-ekonomiczne spowodowało, że liczba legalnych organizacji i ich oddziałów należała do niższych wśród guberni Królestwa Polskiego. Najwięcej wśród nich było: kółek rolniczych 147 i 8 oddziałów, organizacji kredytowych - 44, spółdzielni spożywców - 33, ochotniczych towarzystw pożarnych - 23, spółdzielni mleczarskich - 20, stowarzyszeń oświatowych i bibliotecznych 4 i 121. W okresie ograniczania życia społecznego (do 1894 r.) utworzono 14 organizacji, w okresie regulowania (1894-1906) - 46, a w okresie liberalizacji (1906-1914) 268 organizacji i 149 oddziałów. W okresie ograniczania wśród założonych stowarzyszeń dominowały straże ogniowe, a regulowania - organizacje kredytowe, dobroczynne i kulturalno-towarzyskie oraz straże. Prawie wszystkie samodzielne organizacje społeczne założyli Polacy, w części z udziałem Niemców, Rosjan i Żydów (organizacje kredytowe i straże ogniowe). Wiadomo tylko o 2 towarzystwach utworzonych samodzielnie przez Rosjan i 2 przez Żydów. Pierwsze stowarzyszenia tworzyli polscy mieszcianie i ziemianie oraz urzędnicy państwowi, w części Rosjanie. W końcu XIX w. dołączyli do nich drobnomieszcianie. Wybuch rewolucji w 1905 r. zaktywizował społecznie chłopów i robotników. Działalność większości organizacji polskich cechował solidaryzm społeczny. Władze państwowe ograniczały życie społeczne Polaków. Podobnie jak w całej Kongresówce zlikwidowały oddziały ogólnokrajowych Polskiej Macierzy Szkolnej i związków zawodowych, a także organizacje płockie - Polską Macierz Małorolnych i Towarzystwo Bibliotek Parafialnych Diecezji Płockiej. Zagrażały one interesom narodowym Cesarstwa Rosyjskiego lub bezpieczeństwu państwa. Mała aktywność społeczna wyznawców judaizmu w legalnym życiu społecznym była uwarunkowana realizowaniem celów kulturalnych, oświatowych i dobroczynnych przez skupiające ich okręgi bożnicze.